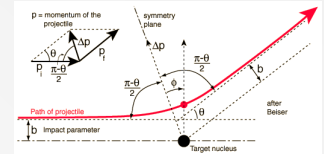

Oddziaływanie Promieniowania Jonizującego z Materią

Tomasz Szumlak, A.Obłąkowska-Mucha

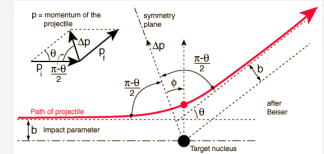
WFiIS AGH-UST Kraków

Intro (I)

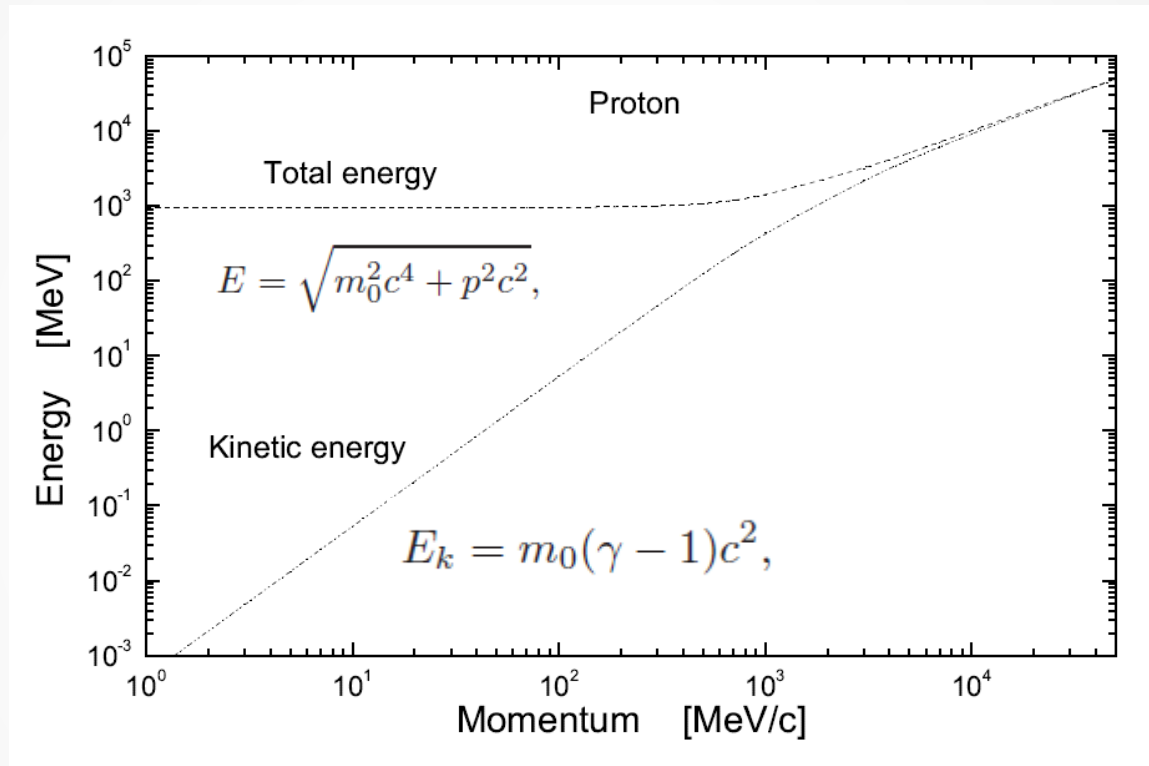
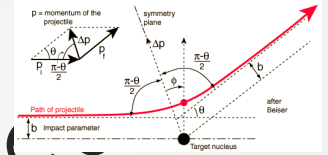
- ❑ **Detekcja** dowolnego typu **promieniowania** opiera się na fakcie, że promieniowanie to **deponuje** (traci) **energię** w materiale czynnym detektora.
- ❑ Energia zdeponowana w obszarze aktywnym może prowadzić do produkcji **nośników ładunku** (np. par elektron-jon lub elektron-dziura).
- ❑ Nośniki ładunku są źródłem sygnału w elektronice odczytu.
- ❑ **Działanie** dowolnego **układu detekcyjnego** opiera się więc na tym w jaki sposób promieniowanie **oddziałuje** z jego częścią **aktywną** (np. sensory krzemowe w detektorach śladowych).
- ❑ Inaczej - zrozumienie odpowiedzi danego typu detektora związane jest z **fundamentalnymi mechanizmami oddziaływania cząstek promieniowania z materią**.
- ❑ Pamiętajmy – bez względu na naturę oddziaływania, które prowadzi do strat energii cząstek promieniowania nasza wiedza o tym co zaszło oparta jest o **sygnały elektryczne** mierzone przez elektronikę odczytu!

Intro (II)

- ❑ Mechanizm oddziaływania **promieniowania** z materią zależy w pierwszym rzędzie od **jego typu**, możemy wprowadzić poniższy ogólny podział:

- ❑ Strumienie cząstek **naładowanych (jakie źródła?)**
  - Ciężkie cząstki naładowane
  - Szybkie elektrony

- ❑ Strumienie cząstek **obojętnych (źródła?)**
  - Neutrony
  - Fotony – promieniowanie X i γ

Intro (IIb) Relatywistyczne:

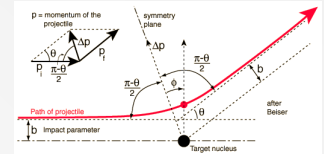

$$\vec{p} = \vec{\beta} \gamma m_0 c$$

$$p = \frac{\sqrt{E_k (E_k + 2m_0 c^2)}}{c}$$

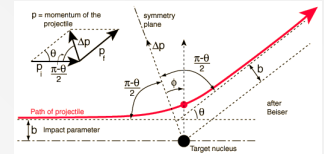
zadanie!

Intro (III)

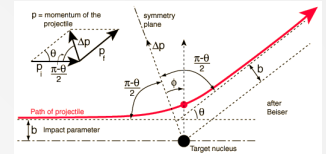
- ❑ W przypadku **cząstek naładowanych** - mogą one oddziaływać elektromagnetycznie (**E.M.**):
  - ❑ z **elektronami atomów** materiału czynnego aparatury detekcyjnej (oddziaływania z jądrami można zaniedbać) – **strata energii głównie na jonizację**
  - ❑ z **jądrami atomowymi** – straty energii pomijalnie małe, ale duży wpływ **na zmianę kierunku, w przypadku elektronów znaczna strata energii na prom. hamowania** (bo zmienia kierunek)
- ❑ **Cząstki obojętne** muszą najpierw ulec **pewnemu procesowi**, na skutek którego nastąpi **częściowe lub całkowite** przekazanie ich energii elektronom, jądrom atomowym lub fragmentom jąder.
  - ❑ Inaczej powiemy, że **detekcja cząstek obojętnych** opiera się o ich zdolność do produkcji **naładowanych cząstek wtórnych**!

Cząstki naładowane (II)

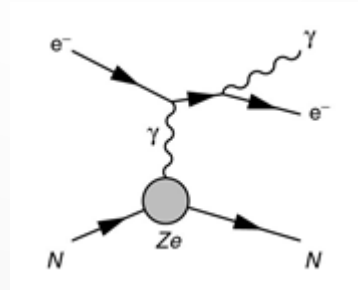

- ❑ Cząstki naładowane mogą podlegać również innym typom oddziaływania prowadzących do strat energii, nie mniej jednak straty jonizacyjne **zachodzą zawsze!**
- ❑ Różne procesy konkurencyjne zależą zwykle od typu cząstek oraz ich energii
  - ❑ Dla mionów, straty jonizacyjne dominują wyraźnie do energii około 100 GeV
  - ❑ Dlatego miony jako jedyne cząstki stabilne posiadają znaczne możliwości penetracyjne (dziesiątki metrów żelaza)
  - ❑ Można to wykorzystać w szybkiej i niezawodniej identyfikacji mionów – niezwykle ważne dla systemów wyzwalań

Elektrony

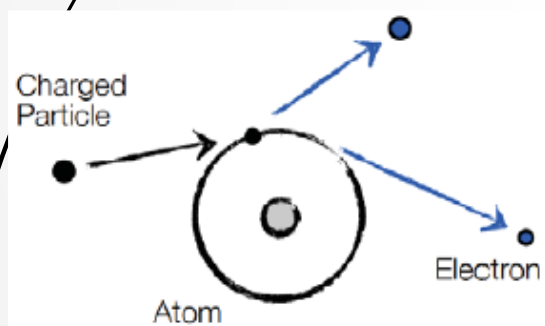
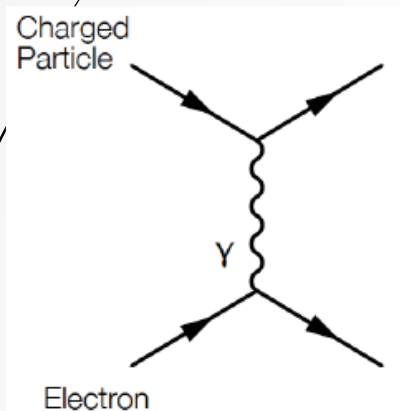

- ❑ Dla niskich energii elektrony, podobnie jak ciężkie cząstki naładowane, tracą energię głównie na drodze jonizacji
- ❑ Powyżej, tak zwanej, energii krytycznej głównym mechanizmem strat energii jest **promieniowanie hamowania** (bremsstrahlung)
- ❑ W zasadzie, elektrony „zawsze są relatywistyczne” i zakładamy, że dominującym sposobem oddziaływania z materią jest dla nich promieniowanie hamowania
- ❑ Inne cząstki naładowane również podlegają temu procesowi, ale jest on **silnie tłumiony przez masę cząstek** (m_e^2 / m_μ^2)

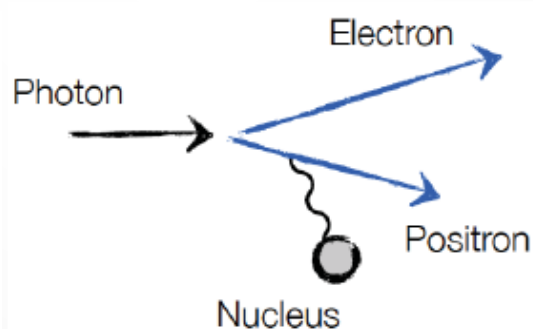
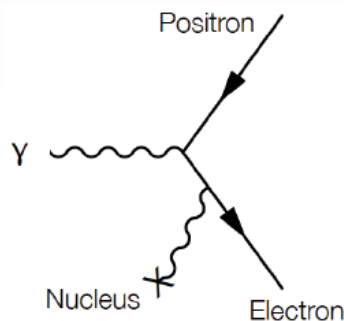

Oddziaływania elm

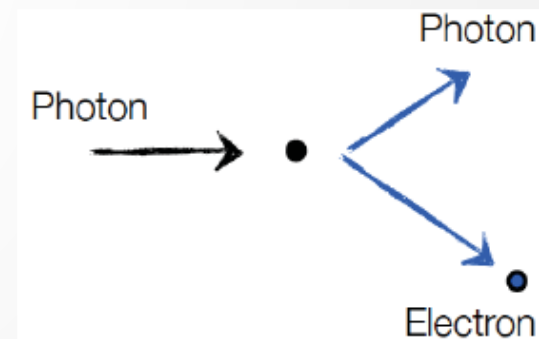
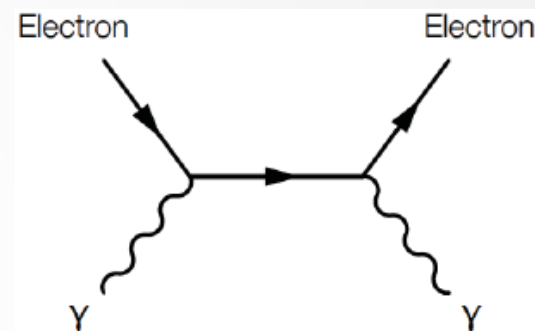
□ Znané procesy umożliwiające detekcję:

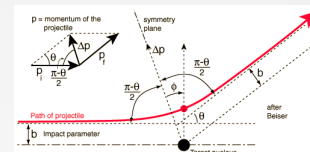
Jonizacja

Kreacja par

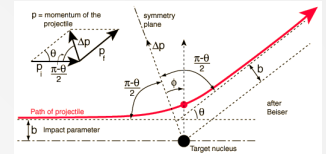

Rozpraszanie Comptona

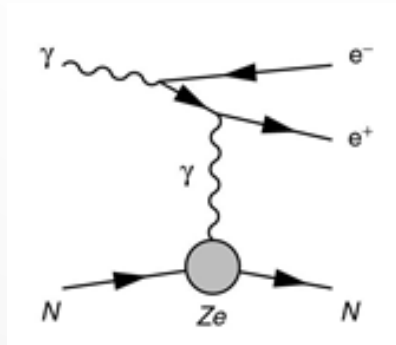

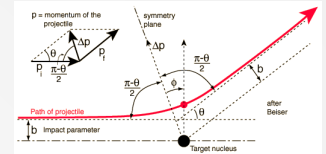
Fotony

- ❑ **Trzy** główne sposoby oddziaływania – silna zależność od energii
  - ❑ **Efekt fotoelektryczny** dla fotonów o energiach $\sim keV$ (maksymalna energia wiązań elektronów w atomach)
  - ❑ **Rozproszenie Compton'a** (kwazi-stacjonarny elektron) $\sim MeV$
  - ❑ **Dysocjacja** do pary elektron-pozyton (**kreacja par**) dominuje dla fotonów o energiach $> 10 MeV$
- ❑ Uwaga – dysocjacja fotonu może zajść jedynie w polu elektrostatycznym jądra atomowego – zasady zachowania, energia odrzutu
- ❑ Oddziaływanie elektronów i fotonów (o dużych energiach) jest opisane przez tzw. **długość radiacyjną** X_0 ($\sim cm$)

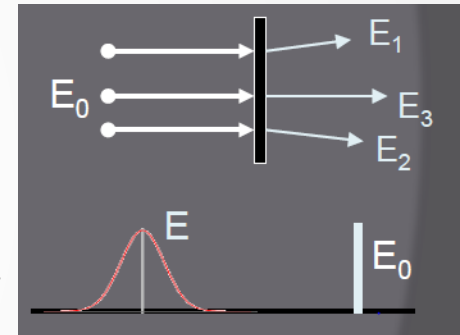

Procesy oddziaływania

❑ Cząstki przechodząc przez materiał oddziałują z wieloma atomami jednocześnie:

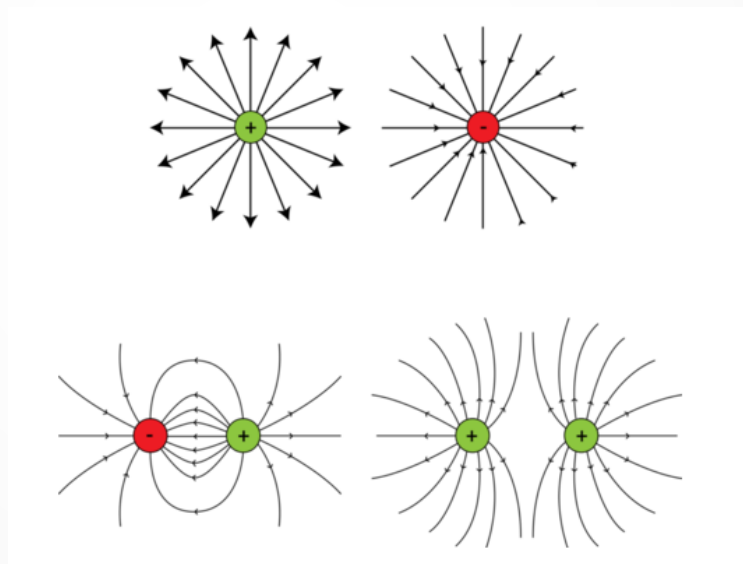
- każdy atom ma wiele elektronów,
- każdy elektron zajmuje różny poziom energetyczny i ma różne energie jonizacji i wzbudzenia,
- każde zderzenie ma inne prawdopodobieństwo przekazania konkretnej porcji energii

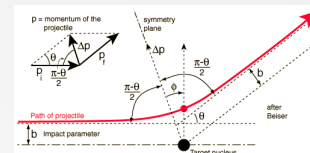
$$E = E_0 - \sum_i \Delta E_i = E_0 - \sum_i \left(\frac{\Delta E_i}{\Delta x} \right) = E_0 - \int \frac{dE}{dx} dx$$

- ❑ Nie jest możliwe wyznaczenie strat energii licząc straty indywidualnych zdarzeń.
- ❑ Można za to policzyć średnie straty energii na jednostkę drogi przebytej przez cząstkę w materiale.

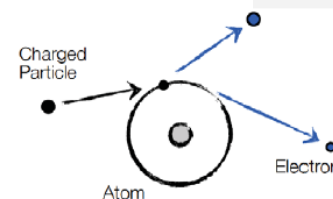
CZĘŚĆ I. Cząstki naładowane

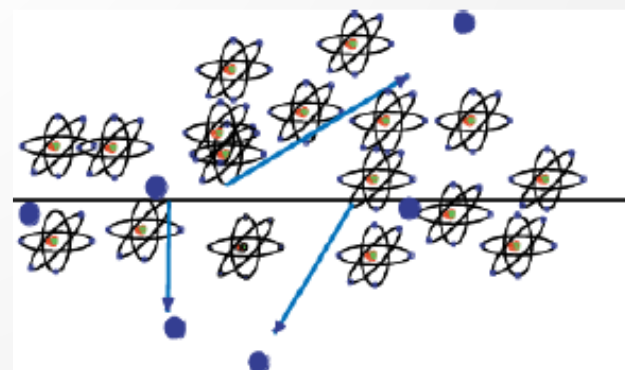
Cząstki naładowane, „ciężkie” (I)

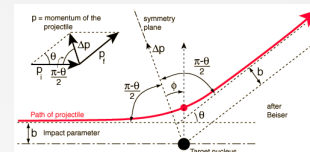
- ❑ Ciężkie cząstki przechodząc przez materię tracą energię poprzez jonizację i oddziaływania silne z jądrami atomowymi
- ❑ Naładowana cząstka przechodząc przez materię pozostawia za sobą:
  - Wzbudzone atomy,
  - Pary elektron-jon (gazy),
  - Pary elektron-dziura (ciała stałe)
- ❑ Ciągłe oddziaływanie E.M. z **chmurami elektronowymi** atomów materiału czynnego detektora
  - Oddziaływania z jądrami (rozpraszanie typu Rutherford'a) możliwe, ale w praktyce zupełnie **zaniedbywalne**
  - Odpowiedź detektorów cząstek naładowanych, mierzona przez elektronikę odczytu, **opiera się na ich oddziaływaniu z elektronami**

- ❑ Każda z naładowanych cząstek penetrujących materiał detektora „czuje” w każdym momencie **wiele elektronów**

Cząstki naładowane, „ciężkie” (II)

- ❑ W zależności od odległości (cząstka - elektron) możliwe jest
  - Przeniesienie elektronu na wyższą powłokę – **wzbudzenie atomu** materiału absorbującego.
    - **fotony** emitowane przez wzbudzone atomy mogą być rejestrowane przez detektory fotonów.
  - Usunięcie elektronu z atomu – **jonizacja**
    - Jeżeli w detektorze będzie pole elektryczne, **elektrony i jony** z jonizacji mogą być zbierane przez elektrody i przetwarzane przez układy elektroniczne.
- ❑ Zarówno wzbudzenie jak i jonizacja zachodzą **kosztem energii** cząstki naładowanej, co skutkuje również **zmniejszeniem jej prędkości**.

Można pokazać, że **maksymalna energia** przekazana elektronowi w jednym akcie rozpraszania to:

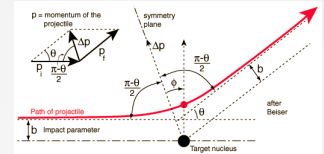
$$\Delta E_{MAX} = 4E_I \frac{m}{M}$$

Masa elektronu

Masa cząstki
penetrującej

Energia początkowa
cząstki penetrującej

Cząstki naładowane, „ciężkie” (III)

Przykład

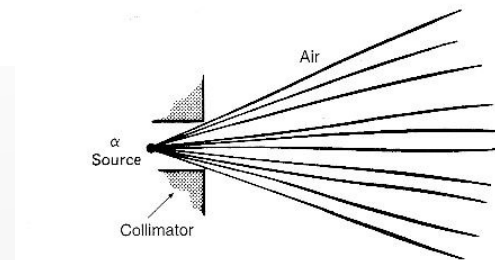
Jeżeli promieniowanie penetrujące składa się z cząstek α , wówczas mamy:

$$\Delta E_{MAX}^{\alpha} = 4E_I^{\alpha} \frac{m_{e^{-}}}{M_{\alpha}} = 4E_I^{\alpha} \frac{0.5 [MeV]}{4000 [MeV]}$$

$$\frac{\Delta E_{MAX}^{\alpha}}{E_I^{\alpha}} = \frac{1}{2000}$$

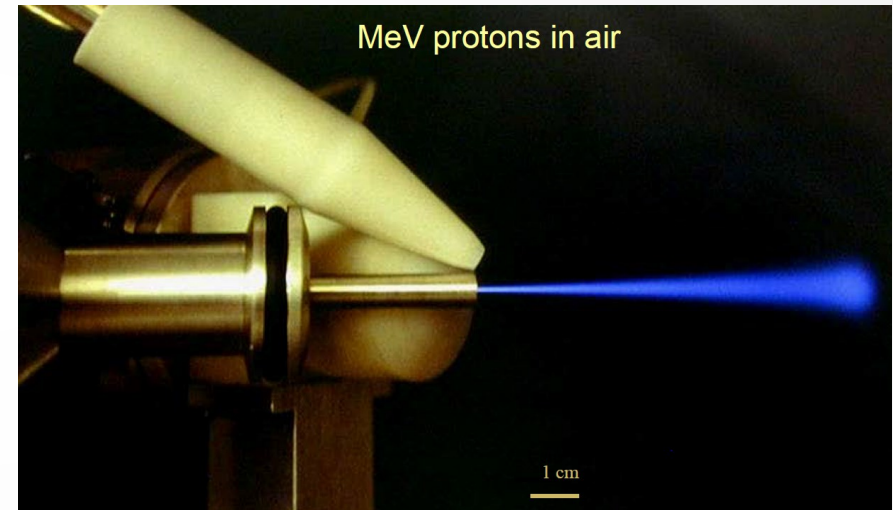
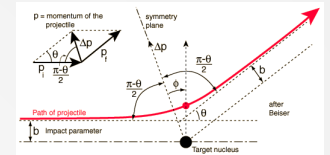
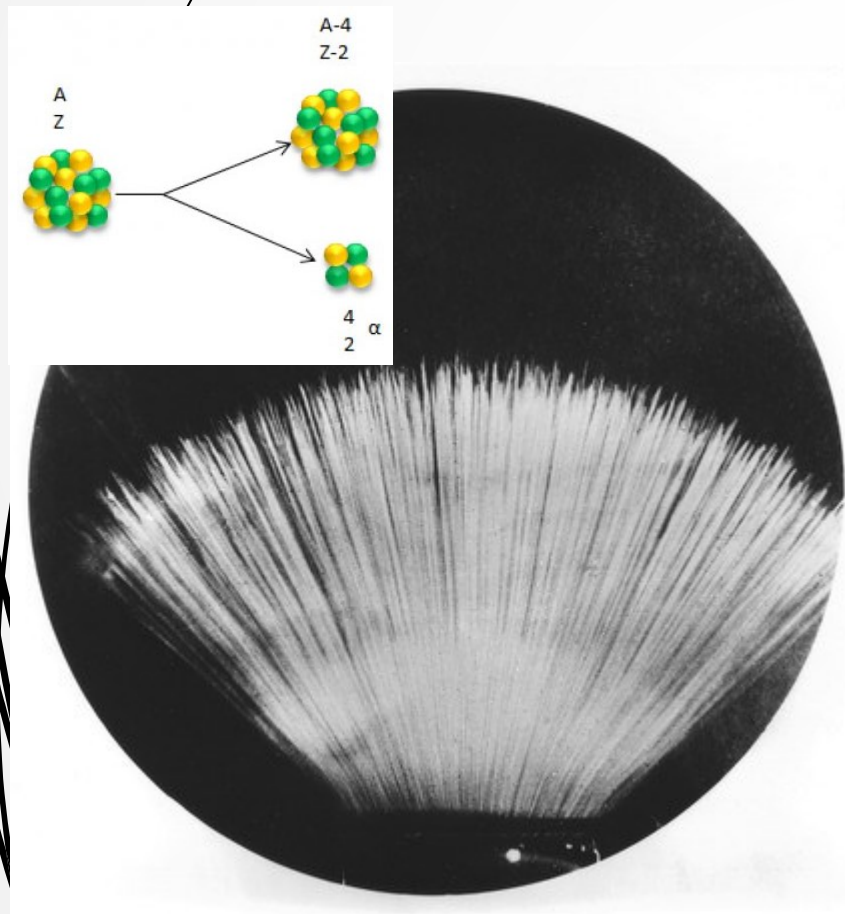
Ciężka naładowana cząstka traci niewiele energii w pojedynczym zderzeniu i nie zmienia znacząco kierunku. Wyjaśnia to podstawowe fakty dotyczące oddziaływania ciężkich cząstek naładowanych z materią:

- ☐ Trajektorie cząstek są praktycznie liniowe
- ☐ Zmniejszanie prędkości (energii) odbywa się w sposób ciągły, aż do całkowitego zatrzymania
- ☐ Zasięg cząstek naładowanych jest praktycznie stały i zależy od materiału oraz energii początkowej

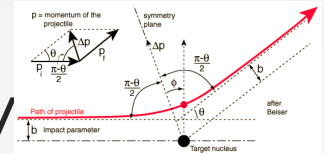
Detekcja cząstek α

Poniżej – ślady wysokoenergetycznych cząstek α emitowanych przez izotop toru, obserwowane w komorze mgłowej

zasięg protonów w powietrzu

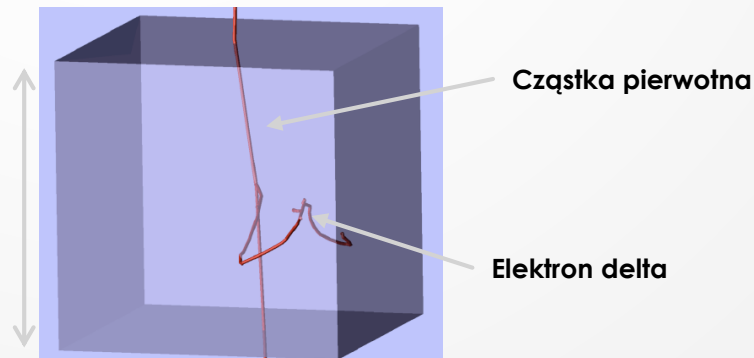
Cząstki naładowane, „ciężkie” (IV)

- ❑ Dość często zdarza się, że wybity elektron posiada wystarczająco wysoką energię i sam jest zdolny do jonizacji materiału detektora.
- ❑ Elektrony takie nazywamy „**elektronami delta**” (delta rays) – stanowią one **pośredni** sposób przekazywania energii pomiędzy cząstkami promieniowania oraz medium pochłaniającym.
- ❑ Zasięg elektronów delta jest zawsze dużo mniejszy niż pierwotnej cząstki, oznacza to, że efekty jonizacyjne związane z nimi zachodzą **blisko trajektorii** cząstki pierwotnej.
- ❑ W typowych warunkach **większość energii traconej** przez cząstki naładowane związana jest właśnie z emisją elektronów delta.

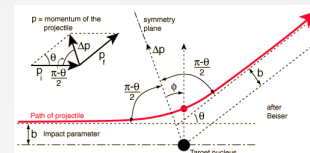
Symulacja elektronów delta
w kryształach krzemu

~ 50 nm

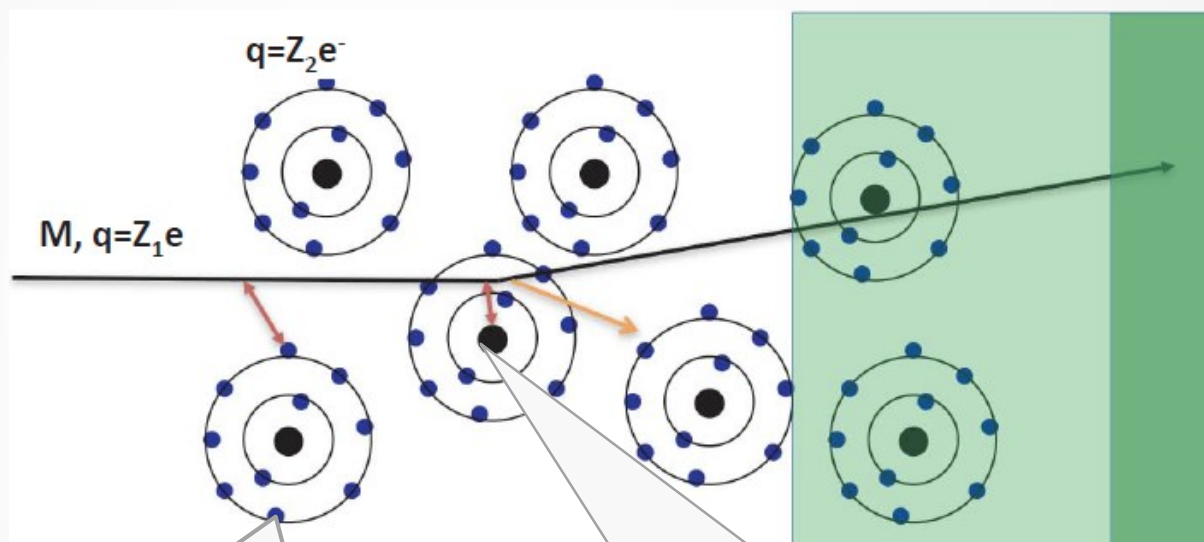

Oddziaływania EM

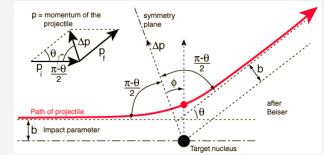
- Większość procesów umożliwiających wykrycie cząstki są to procesy **elektromagnetyczne**

Oddz. z **elektronami atomowymi**.
Wchodząca cząstka traci energię,
pozostawiając atomy **wzbudzone lub**
zjonizowane

Oddz. z **jądrami atomowymi**.
Cząstki są **odchylone** w wyniku wielokrotnych
„miękkich” rozpraszających oraz (rzadko) z jądrem
Zmiana kierunku jest źródłem **promieniowania**
hamowania (bremsstrahlung)

„Stopping power” (I)

Strata energii, S , cząstki naładowanej przechodzącej przez materiał detektora może być wyrażona w formie różniczkowej:

$$S = - \frac{dE}{dx}$$

elementarna strata energii
cząstki pierwotnej w danym
medium

„minus” reprezentuje
stratę energii

Element długości trajektorii
cząstki pierwotnej w medium
absorpcyjnym

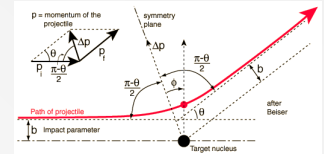
- Stopping power jest to wartość oczekiwana szybkości strat energii na jednostkę długości.

Jednostka: $[S] = \text{MeV} \cdot \text{cm}^{-1}$

Mass Stopping Power: stopping power podzielona przez gęstość materiału:

$$S = - \frac{dE}{\rho dx} \quad [\text{MeV} \cdot \text{cm}^2 \cdot \text{g}^{-1}]$$

„Stopping power” (II)

Strata energii, S , cząstki naładowanej przechodzącej przez materiał może być spowodowana:

- zderzeniami (collision stopping power): suma strat od miękkich i twardych oddziaływań;
- promieniowaniem (radiative stopping power) – głównie bremsstrahlung

Przybliżone równanie opisujące „szybkość” utraty energii przez cząstkę naładowaną przechodzącą przez ośrodek z prędkością $v = \beta c$ w procesach wzbudzeń i jonizacji ośrodka nazywamy **formułą Bethe'go**:

$$-\frac{dE}{dx} = NZ \frac{4\pi e^4 z^2}{m_e v^2} \left[\ln \left(\frac{2v^2 m_e}{I} \right) - \ln(1 - \beta^2) - \beta^2 \right]$$

ładunek cząstki jonizującej - ze

prędkość cząstki pierwotnej

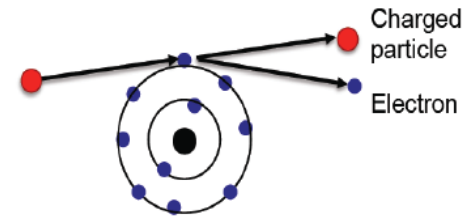
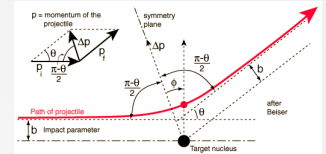
koncentracja atomów absorbera $N = \frac{\text{liczba atomów}}{\text{objętość}}$

liczba atomowa materiału absorbującego

średnia energia wzbudzenia/ionizacji

„Stopping power” (II)

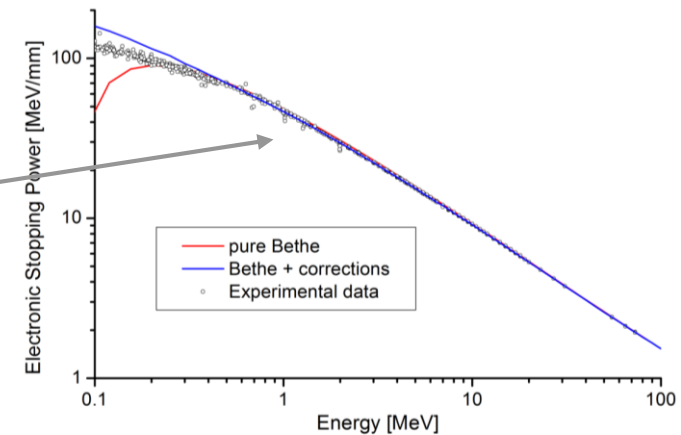
$$-\frac{dE}{dx} = NZ \frac{4\pi e^4 z^2}{v^2 m_{e^-}} \left[\ln \left(\frac{2v^2 m_{e^-}}{I} \right) - \ln(1 - \beta^2) - \beta^2 \right]$$

❑ Oddziaływanie jest zdominowane przez elastyczne zderzenia z elektronami.

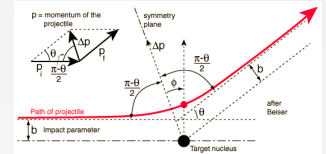
❑ Dla cząstek nierelatywistycznych tylko **pierwszy czynnik** przed nawiasem kwadratowym jest **znaczący** (zaniedbujemy β)

❑ Nawias kwadratowy zmienia się bardzo wolno wraz ze zmianą energii – oznacza to, że ogólne własności tej formuły wynikają z zachowania się czynnika przed nawiasem

Zadanie: policzyć *mass collision stopping power* w wodzie dla protonów o energii 1 MeV;
projekt: zbadać zależność BB od rodzaju ośrodka, prędkości, energii.

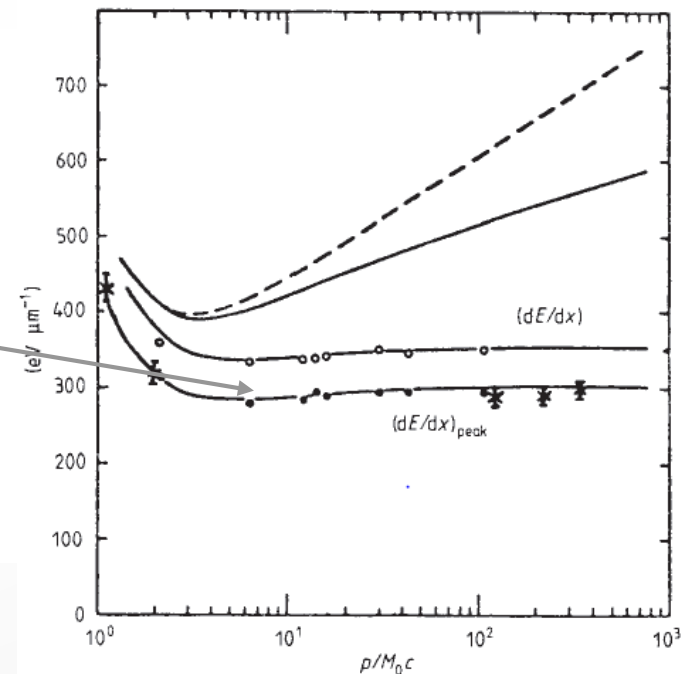
„Stopping power” (IIa)

$$-\frac{dE}{dx} = NZ \frac{4\pi e^4 z^2}{v^2 m_{e^-}} \left[\ln \left(\frac{2v^2 m_{e^-}}{I} \right) - \ln(1 - \beta^2) - \beta^2 \right]$$

□ Poprawki:

- nie wszystkie elektrony (zwłaszcza z wewnętrznych poziomów) biorą udział w oddziaływaniu, bo np. elektrony z powłoki K mają wyższą prędkość niż te z dalszych powłok (**shell effect**)
- atomy bliskie trajektorii ekranują dalsze (**density effect**)

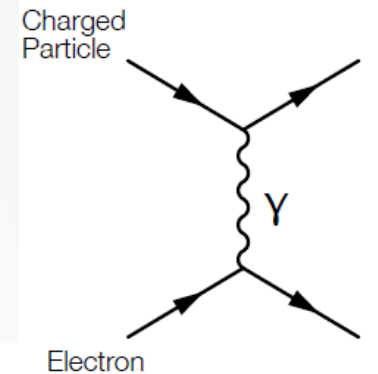
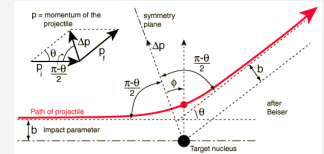

„Stopping power” (III)

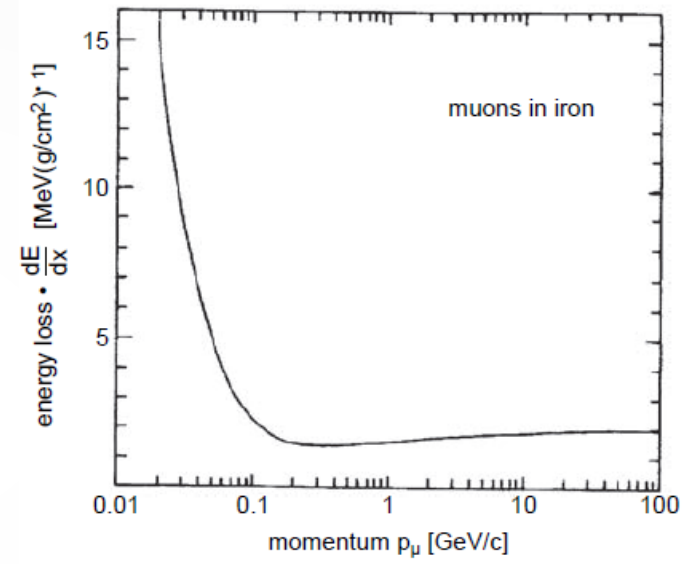
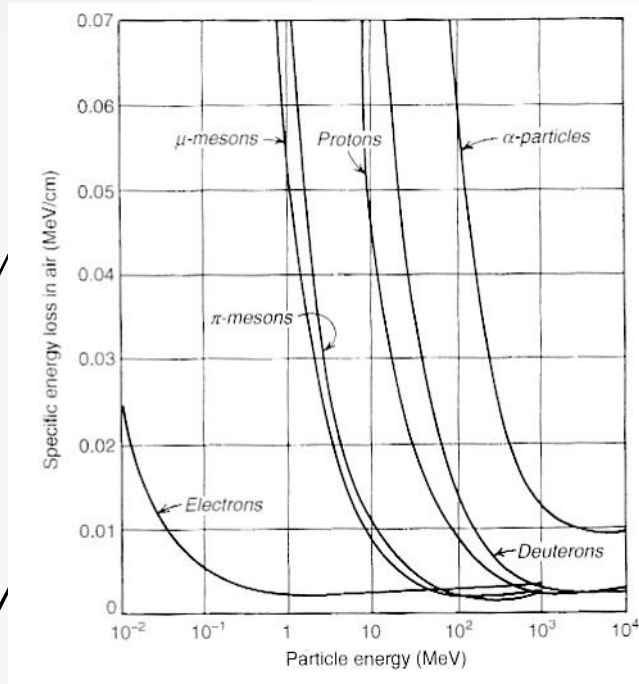
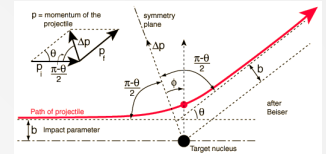
$$-\frac{dE}{dx} = NZ \frac{4\pi e^4 z^2}{v^2 m_{e^-}} \left[\ln \left(\frac{2v^2 m_{e^-}}{I} \right) - \ln(1 - \beta^2) - \beta^2 \right]$$

- ❑ Oddziaływanie jest zdominowane przez **elastyczne zderzenia z elektronami!**

- ❑ Strata energii zmienia się proporcjonalnie do $\frac{1}{v^2}$
- ❑ Wolniejsza cząstka „spędza” **więcej czasu** w pobliżu danego elektronu – zwiększa to przekaz (stratę) energii
- ❑ Dla cząstek o tej **samej prędkości** strata energii zależy wyłącznie od **ładunku** cząstki pierwotnej (jonizacja dla cząstek $\alpha \gg$ niż dla p)
- ❑ Straty energii zależą również od rodzaju medium, które absorbuje promieniowanie
  - własności danego materiału dane są przez iloczyn **NZ**, który reprezentuje efektywnie jego **gęstość elektronową**
  - **S** rośnie dla materiałów o dużej liczbie atomowej i gęstości

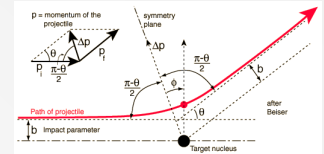
„Stopping power” (IV)

Straty energii cząstek naładowanych w funkcji ich energii (pomiar)

- Dla energii powyżej $\sim 1000 \text{ MeV}$ wartości $\frac{dE}{dx}$ praktycznie **stałe** – minimalnie jonizujące cząstki (MIP)

„Stopping power” (V)

W zastosowaniach HEP powszechnie używa się zmodyfikowanej formuły Bethe'go, zwaną równaniem Bethe'go-Bloch'a:

$$-\frac{dE}{dx} = K Z^2 \frac{Z}{A} \frac{1}{\beta^2} \left[\ln \left(\frac{2m_e c^2 \beta^2 \gamma^2}{I^2} \right) - \beta^2 - \frac{\delta}{2} \right] T_{MAX}$$

$$K = 4\pi N_A r_e^2 m_e^2 c^2 = 0.3071 \text{ MeV cm}^2/\text{g}$$

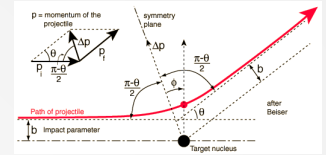
Nowości to:

- ❑ Czynniki Lorentza γ
- ❑ Poprawka „gęstościowa” na straty jonizacyjne, istotna dla cząstek ultra-relatywistycznych
- ❑ T_{MAX} - maksymalna energia kinetyczna przekazana elektronowi
- ❑ Jednostki w jakich mierzymy straty energii - $\left[\frac{\text{MeV} \cdot \text{cm}^2}{\text{g}} \right]$, czyli $dx = \rho \cdot ds$

Powyższy zapis używany jest, aby podkreślić, że straty energii cząstek naładowanych (o tym samym ładunku) są jedynie funkcją β (dla cząstek o najwyższych energiach formuła powyższa zaczyna również zależeć od masy cząstki jonizującej – dE/dx umożliwia identyfikację cząstek!)

„Stopping power” (VI)

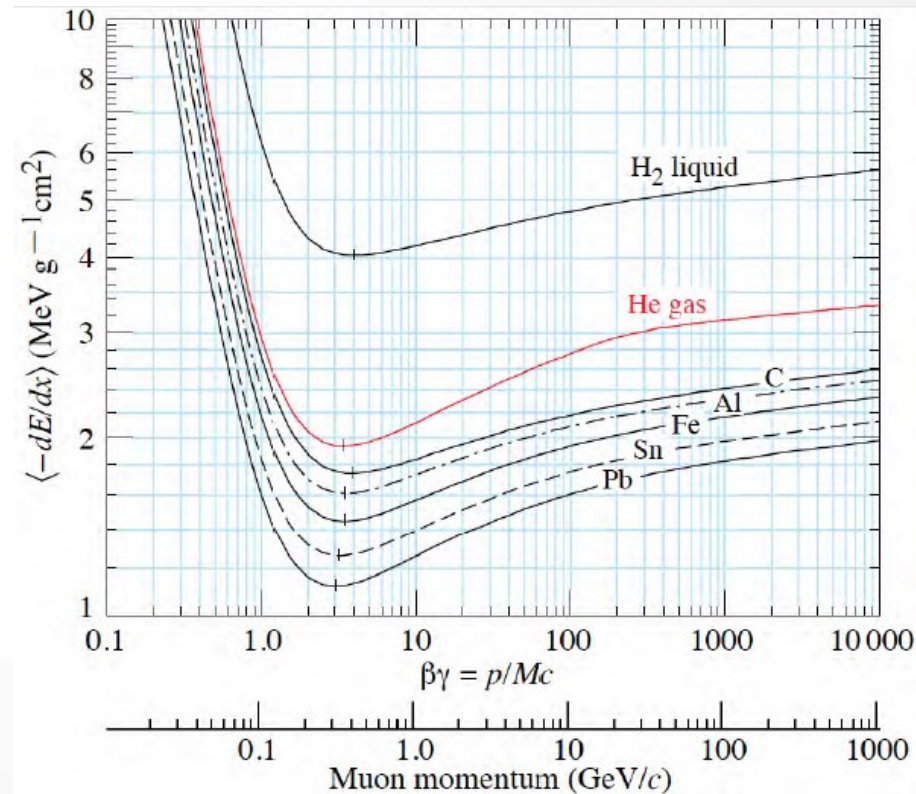

$$-\frac{dE}{dx} = K Z^2 \frac{1}{\beta^2} \left[\ln \left(\frac{2m_e c^2 \beta^2 \gamma^2}{I^2} \right) - \beta^2 - \frac{\delta}{2} \right]$$

$$-\frac{dE}{dx} \propto \frac{Z^2}{\beta^2} \ln(\alpha \beta^2 \gamma^2)$$

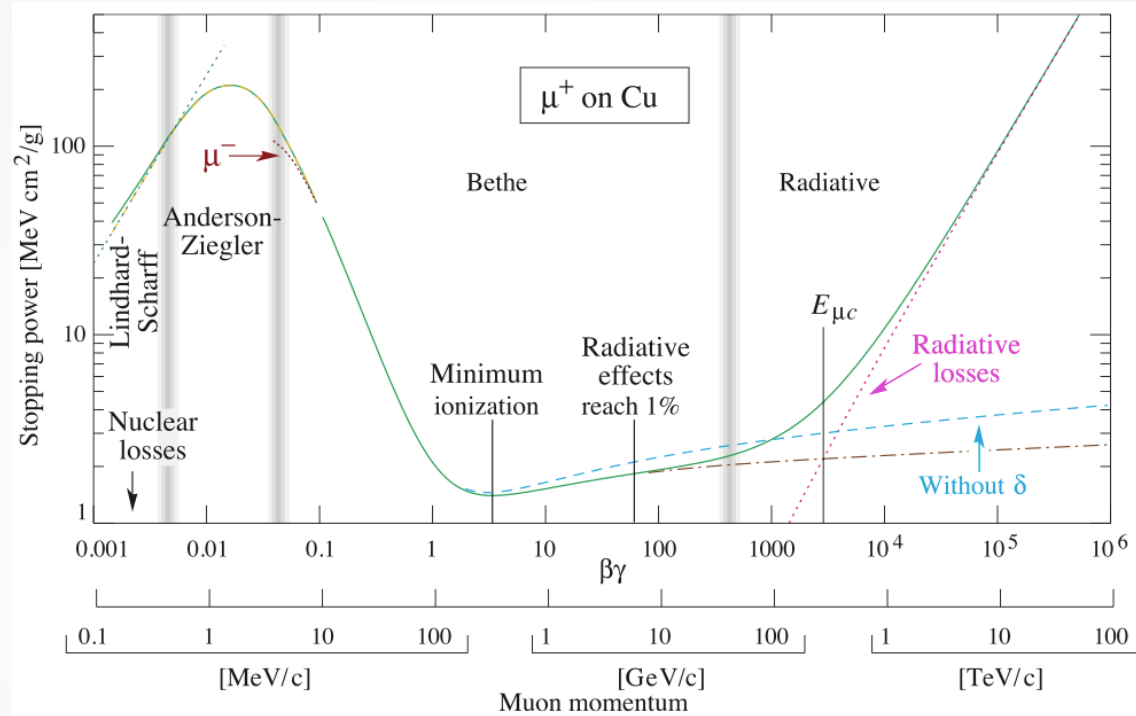
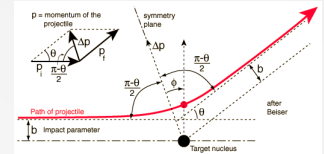
- ❑ Szybki spadek przy niskich energiach $\propto \frac{1}{\beta^2}$
- ❑ Szerokie minimum w zakresie $3 \leq \beta\gamma \leq 4$,
- ❑ MIP – cząstka z dE/dx w pobliżu minimum (dlaczego mion?)
- ❑ MIP we wszystkich ośrodkach (z wyjątkiem wodoru) traci tyle samo energii: 1-2 MeV/(g/cm²)

$$-\frac{dE}{dx} \min \approx 1 - 2 \frac{\text{MeV}}{\text{g/cm}^2}$$

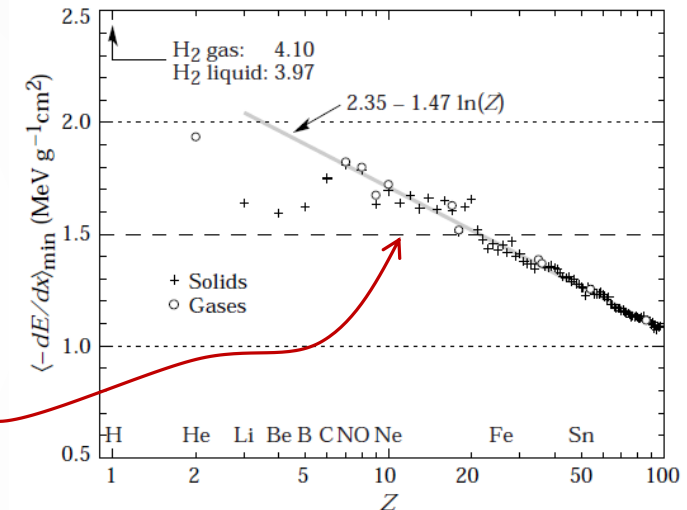
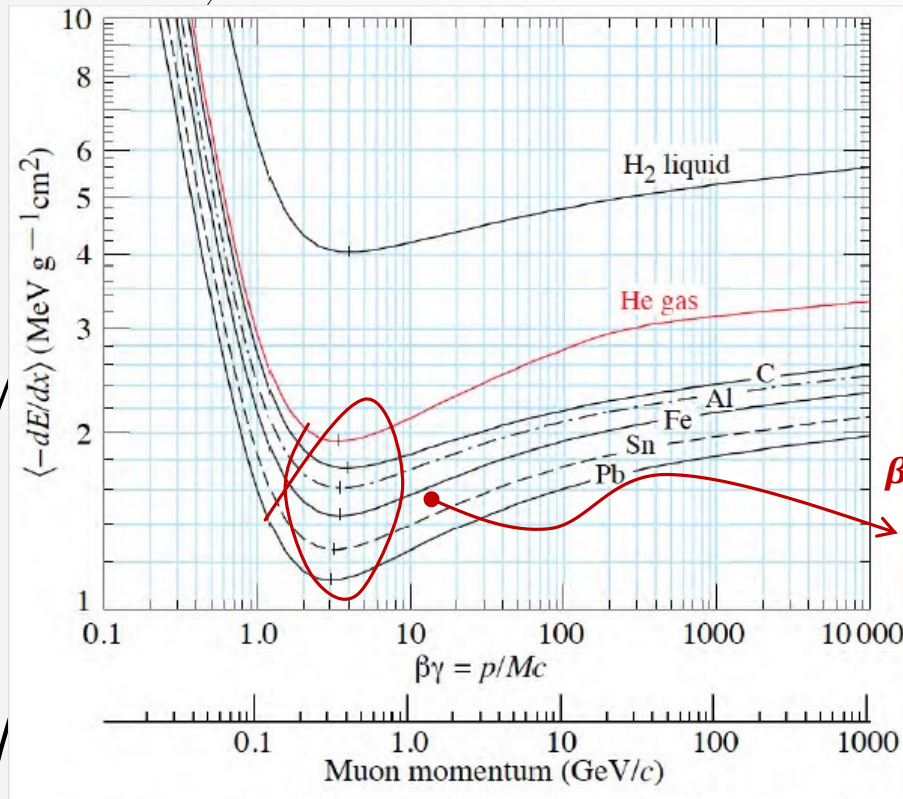
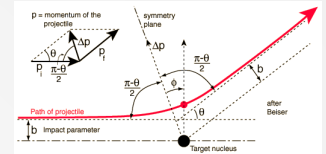
- Straty energii rosną dla $\gamma > 4$ (wzrost logarytmiczny)

„Stopping power” (VII)

- ❑ Uśredniona strata energii $\langle -dE/dx \rangle$ dodatnio naładowanych mionów w szerokim zakresie pędów (9 rzędów wielkości), straty jonizacyjne dominują dla mionów o pędach poniżej $\sim 100 \text{ GeV}$
- ❑ Minimum jonizacji (uniwersalna wartość dla różnych cząstek i absorberów) występuje dla $\beta\gamma \approx 3$.
- ❑ Dla najwyższych energii dominuje strata przez promieniowanie.

„Stopping power” (VIII)

- ❑ Poza przypadkiem ciekłego wodoru, cząstki o podobnych **prędkościach** charakteryzują się podobnymi **stratami energii** bez względu na absorber!